

Životní příběh Jana Jeníka – vyslance české a světové vědy

V r. 1961 vyšla v Nakladatelství Československé akademie věd kniha Jana Jeníka s názvem *Alpínská vegetace Krkonoš, Králického Sněžníku a Hrubého Jeseníku* a podtitulem *Teorie anemo-orografických systémů*. Modrá kniha, jak se jí pro barvu obálky přezdívalo mezi posluchači geobotaniky na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy, se stala vyhledávanou pro každého, kdo chtěl pracovat v horách. Otevřela nejrůznější zákoutí složitěho a drsného světa hor a živilů, které horskou přírodu formují. A protože původním akademickým vzděláním je lesník, nezůstalo jenom u hor, začal pracovat i v českých lesích, afrických tropech, v pobřežních mangrovech, ale i na travnatých savanách afrického kontinentu nebo v evropských mokřadech. Tak širokým záběrem se po dlouhá léta badatelské dráhy vyznačuje prof. Ing. Jan Jeník, CSc., dr. h. c., který 6. ledna 2019 oslavil devadesátiny. O panu profesorovi vyšly při jeho předchozích kulatých narozeninách mnohé články na stránkách *Živy*, *Vesmíru*, v *Preslii* nebo *Ochrane přírody*. Současné životní jubileum si však jistě zaslouží připomenutí Jeníkových stop ve vědě a ochraně přírody.

Stručná biografie

1948–1952 studium lesnictví na Českém vysokém učení technickém v Praze;
1952–1956 postgraduální studium na Biologické fakultě UK v Praze;
1956–1964 odborný asistent, později docent na Biologické (do r. 1959), poté Přírodovědecké fakultě UK;
1962, 1964–1967 hostoval na univerzitách v Afghánistánu, Ghaně a Tanzanii;
1967–1971 docent na PřF UK;
1971–1990 vědecký pracovník Botanického ústavu Československé akademie věd, Třeboň;
1988–1989 hostující profesor na Universität für Bodenkultur ve Vídni;
1990–1994 profesor na PřF UK, vedoucí katedry botaniky;
1996–2006 vědecký pracovník Botanického ústavu Akademie věd ČR, Průhonice; v současnosti – profesor na UK a čestný doktor (doctor honoris causa) na České zemědělské univerzitě v Praze.

Dávné začátky

Jeníkova mladá léta znám jen z vyprávění a mnoha publikovaných článků, ze kterých vyplývá několik jasných momentů. Je rodákem z Klatovska, kde absolvoval středoškolská studia a kde si ve válečných i poválečných letech osvojil pevné zásady skautské výchovy, hnutí, jehož morální kodex celý život vyznával. Vyrůstal v prostředí nedaleké Šumavy, které v něm spoluutvářelo citlivý a zvědavý vztah k přírodě. Po maturitě na plzeňském gymnáziu v r. 1948 si zvolil studium lesnictví na Fakultě zemědělského a lesního inženýr-

ství na Českém vysokém učení technickém. Život dřevin tak představoval jeden z pilířů jeho odborné práce. Správný lesník musí být všestranný a má-li být úspěšný, musí mít hluboké znalosti z mnoha dalších oborů přírodních i společenských věd. Takovým přístupem se vyznačuje Jeníkovo pracovní pojetí, s nímž přistupuje k řešení jakéhokoli odborného tématu. Ať již šlo o témata ze života středoevropských lesů nebo deštných tropických pralesů, postupně pronikání do interních vztahů světa hor, či rozšířování procesů, které utvářejí svět mokřadů.

Lesnické vzdělání si záhy rozšířil o přírodovědecké, když absolvoval doktorandské studium na Biologické fakultě UK. Koncem 50. let 20. století převzal (po nečekaném úmrtí prof. Jaromíra Kliky v r. 1957) roli vedoucího geobotanického oddělení na PřF UK a začal s vervou uplatňovat své pedagogické schopnosti. Působil na katedře, jejíž renomé zdobí jména mnoha velkých českých botaniků – Karla Domina, Bohumila Němce, Vladimíra Krajiny, Františka A. Nováka, Karla Cejpa ad. Po krátké době působení v roli vedoucího oddělení se studium geobotaniky u pana docenta stalo prestižním cílem mnoha adeptů přírodovědy. Význam hrál interdisciplinární záběr oboru, kdy je nutné být zdatný vedle botaniky *sensu lato* i v geologii, pedologii, hydrologii, meteorologii, ale i v lesnictví a zemědělství.

Co přitahovalo studenty přírodovědy ke geobotanice byla však i samotná osobnost Jana Jeníka. Jeho přednášky byly zcela nekonvenční, měl již v 60. letech značné zkušenosti ze zahraničních pobytů na různých univerzitách. Výklad byl nabit demonstra-

1 Pověstný krkonošský neoendemit – keřovitý jeřáb sudetský (*Sorbus sudetica*), oblíbený druh prof. Jana Jeníka

2 V Krkonoších při prohlídce Modrého dolu po pádu laviny v r. 2015 spolu se zoologem Janem Vaňkem (vlevo), pracovníkem Horské služby Krkonoše Přemyslem Kováříkem (vpravo) a Valeriánem Spoustou (zcela vlevo). Foto J. Štursa (obr. 1 a 2)

3 Jan Jeník přednášející. Konference k příležitosti 50. výročí založení Krkonošského národního parku (1963–2013)

cí literatury, obrázků, promítáním diapositivů z různých končin světa a značným charismatem přednášejícího. Trpělivě vysvětloval a přibližoval zákulisí ze života rostlin a přírodních ekosystémů světa, dbal na to, abychom nebyli pasivními posluchači, zadával nám nejrůznější „domácí úkoly“ k vlastní práci na našem odborném růstu. Např. na geobotanických seminářích každý musel pravidelně referovat o svých výsledcích bádání na tématu diplomové práce. Prezentace musela mít švih, rytmus, řečník musel zvládat rétoriku, dikci, stručné vyjadřování atd. Pak byla i speciální témata seminářů, např. o funkci středníku v odborné literatuře. Jak významná může být úloha tečky, čárky, pomlčky i středníku při psaní rukopisů. Samostatnou kapitolou by mohly být prosincové geobotanické slunovraty, které společenskou atmosférou formovaly pracovní tým oddělení. Jedním z Jeníkových základních příkázání (tzv. geobotanické desatero), které nám před ukončením studií důsledně vštěpoval, bylo „publikujte, publikujte, publikujte“... To považoval a neustále považuje za neposlušnou povinnost každého vědce. Sám vždy šel příkladem (jak ukážeme dále).

Do odborné výuky zavedl pořádání také zimních geobotanických kurzů, terénních cvičení, která se odehrávala vysoko v českých horách, na zasněžených hřebenech nebo v závětrí lavinových svahů ledovcových karů. Tady nám ukázal, jak je pro geobotanika významné pochopit, co se odehrává v horském prostředí mimo vegetační sezonu. Tak se postupně formovala zimní ekologie, speciální větev geobotaniky dnes běžně zakotvená v semestrálních plánech přírodovědeckých fakult v Praze, Brně, Olomouci i v Českých Budějovicích. Dnešním studentům to může připadat jako samozřejmé, ale v 60. letech 20. století šlo o aktivitu, které výrazně předcházely tehdejší výukové praktiky. U zrodu stál Jan Jeník.

Vzestup (a pád)

české geobotanické školy

Zásluhou působení Jana Jeníka jako vysokoškolského učitele se na PřF UK během desetiletí formovala česká geobotanická škola, jejíž žáci se již dlouhá léta podílejí na rozhodování o osudech přírody a krajiny u nás i v zahraničí. Mezi absolventy „jeníkovské školy“ najdeme jména jako Adolf Česka, Václav Větvíčka, Jan Štěpán, Jaromír Sofron, Věra Komárková, Jana Osbornová, manželé Rejmánkovi, Jiří Kolbek, Jan Janko, Lenka Papáčková-Soukupová, manželé Burešovi, Miloslav Studnička a desítky dalších.

Jeníkův přístup k formám vysokoškolské výuky, jeho osobní vztah k posluchačům i postoje ke společenskému a politickému dění tehdejší doby však během normalizace způsobily, že byl z fakulty vyhoštěn se zákazem pedagogické práce. Represe probíhaly i vůči mnoha jeho studentům. Jan Jeník však díky kolegiálnímu a lidskému přístupu tehdejšího vedení Botanického ústavu ČSAV mohl pokračovat jako vědecký pracovník na třeboňském pracovišti tohoto ústavu ve své odborné, nikoli však pedagogické práci. Třeboňský azyl mu paradoxně dal šanci hojnějších cest do zahraničí, kde mohl spolupracovat s předními světovými odborníky z různých oborů přírodních věd, lesnictví a ochrany přírody. Intenzivně bádál, publikoval. Dvacet let třeboňského působení umožnilo, aby odborný přístup k vědecké práci rozšířil i o jinou dimenzi – o člověka jako nedílnou součást krajiny. To se záhy ukázalo pro naši vědu a ochranu přírody velice prospěšné. Obklopen vynikajícími přírodovědci, jako Jan Květ nebo Dagmar Dykyjová, se vrhnul do výzkumu mokřadů. V prostředí unikátní krajiny Třeboňska, formované člověkem, tehdy vznikl týmový projekt a myšlenka začlenit území do celosvětové sítě biosférických rezervací UNESCO, o což se Jeník později na mezinárodní scéně zasadil.

Po pádu totalitního režimu v r. 1989 došlo k plné rehabilitaci Jana Jeníka. Vrátil se na univerzitní půdu, kde působil na postu profesora. Přitom se neúnavně snažil českou geobotanickou školu znovu oživit.

Odborné dimenze Jeníkovy práce

Vědeckou dráhu začal studiem dendrologických a ekologických aspektů kořenových systémů středoevropských dřevin (především dubů) a ekosystémů středoevropských lesů, což později uplatnil při studiu tropického lesa a mangrovů (více na str. VI–VII této Živy). Během více než padesátileté činnosti se postupně věnoval výzkumu zejména těchto světových biotů: listnaté lesy mírného pásu, tajga, tundra, hory, chladné pouště a polopouště, savany a stepi, tropické deštné lesy, tropické sezonní lesy, mangrovky.

Hory, hory a zase hory

Již více než půl století Jan Jeník bádá v nejrušnějších pohořích světa. K srdci mu přirostly především Krkonoše, kde se od počátku svého vědeckého putování učil vnímat nejružnější projevy a složité propojení, která jsou horskému prostředí vlastní. Tady zpracoval habilitační práci a r. 1961 publikoval výsledky mnohaleté

ho výzkumu přírody hercynských pohoří. Krkonoše se staly *locus classicus* teorie A-O systémů, která vysvětluje mimořádně velkou druhovou bohatost sudetských karů interakcí s geomorfologií terénu a s klimatickými parametry a jejíž obecná platnost byla později ověřena v dalších pohořích Evropy i Severní Ameriky.

Opakovaně pobýval v různých částech Vysokých Sudet, v Beskydech, na Malé a Velké Fatře, ve Vysokých Tatrách, na Pilsku a Babí Hoře, na Šumavě, v Alpách, Černém lese a Vogézách, na Skotské vysočině, ve Skandech, na Mount Cameroon, Kilimandžáru, v Kašmíru, navštívil sopky Ekvádoru a Prezidentské pohoří ve státě New Hampshire v Severní Americe, zejména masiv Mount Washington. Tyto aktivity ho přivedly k vypracování podrobné analýzy a klasifikace přírodní entity hercynských pohoří střední a západní Evropy v kontextu s geobiodiverzitou a geohistorickým vývojem dalších evropských a zámořských horstev. Dokumentoval prostředí vysokohorských ekosystémů, funkce sněhu, ledu, větru, lavin, reliéfu, geologického podloží, klimatu, ale i vliv lidských aktivit na utváření geobiodiverzity hor.

Z pozorování ve Vysokých Sudetech a porovnání s přírodou ve skandinávských pohořích (byl v kontaktu s norskými badateli jako např. Olavem Gjaerevollem nebo Rolfem Nordhagenem) vyplynula řada prací o přibuznosti tundrové vegetace na hřebenech Krkonoš se severskou a subarctickou přírodou. Pozornost věnoval rostlinným společenstvům sněhových výležísek a legendárnímu glaciálnímu reliktu Krkonoš ostružiníku moruše (*Rubus chamaemorus*). Spolu s geobotaničkou Lenkou Soukupovou vytvořili schéma začlenění krkonošských rašelinišť do klasifikace evropských mokřadů. S lesníkem Theodorem Lokvencem se podrobně zabývali problematikou alpské hranice lesa v Krkonoších, popsali její nejružnější podoby, co vše se na tomto předělu v horské krajině odehrává.

Podrobná srovnávací analýza krkonoško-skandinávských analogií se také stala impulzem k sestavení týmu odborníků, kde s výrazným přispěním Jana Jeníka došlo k popisu unikátního fenoménu arkticko-alpské tundry Krkonoš (1995) – nejen

nejší přírodní entity krkonošské přírody. Tehdy se pro Krkonoše objevilo hojně užívané přirovnání ostrov Arktidy uprostřed Evropy. A k potvrzení, že nejde jen o výraz přehnaného nadšení skupiny zasvěcených, začala etapa přírodovědných expedic do pohoří na severu Skandinávie, na Skotskou vysočinu a na Špicberky.

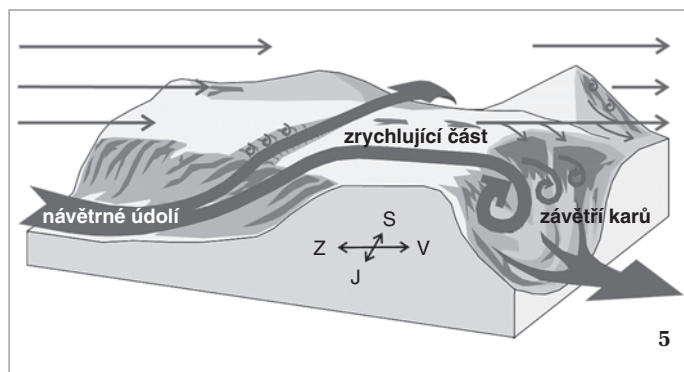
V posledních 10 letech se prof. Jeník intenzivně podílí na široce koncipovaném vědeckém projektu geo-ekologického srovnání středoevropských Krkonoš a severoskandinávských pohoří, zároveň se zabývá studiem analogie vývoje středoevropských Krkonoš a severoamerického Prezidentského pohoří s masivem Mount Washington. Pracuje na rukopisu mezioborového pojednání, kde chce objasnit příčiny podobnosti přírodního prostředí od sebe tak vzdálených pohoří.

Bádat, publikovat a popularizovat

Za více než 60 let rozsáhlé vědecké a pedagogické činnosti prof. Jan Jeník publikoval na pět set vědeckých a popularizačních studií, je autorem nebo spoluautorem několika desítek monografií, učebnic a vědecko-popularizačních knih, vydaných v řadě světových jazyků. Podílel se na scénářích k filmům a expozicím a vypracoval bezpočet odborných posudků a recenzí. Podrobná bibliografie jeho celoživotní práce byla zveřejněna v časopise Preslia 1989 (61) a 1999 (71), z posledních dvou desetiletí na různých internetových portálech. Je členem redakčních rad domácích a zahraničních periodik a zakladatelem sborníků vědeckých prací z Krkonoš (Opera Corconctica) a ze Šumavy (Silva Gabreta).

Aktivity na scéně národních i celosvětových center a organizací

Nejen vědecká práce, ale i vnitřní pocit zodpovědnosti a potřeby zapojit se v pravý čas do formulování, projednávání, opouštění vědeckých programů i velkých ochranných projektů provázely Jana Jeníka po několik posledních desetiletí. Již byla zmíněna jeho úloha při vzniku Biosférické rezervace Třeboňsko. Stál i u zrodu dalších českých biosférických rezervací (Křivoklátsko, bilaterální BR Krkonoše/Karkonosze, Pálava, Šumava, Bílé Karpaty).

Řadu let byl předsedou a členem Českého národního komitétu programu UNESCO Man and Biosphere (MAB). Jako organizátor vědeckých programů se zapojil v centrále UNESCO v Paříži, kde působil jako člen Mezinárodní koordinační rady MAB, člen poradního sboru generálního ředitele pro světovou síť biosférických rezervací a v r. 1995 též jako volený místopředseda Mezinárodní konference UNESCO v Seville. Ta významně posunula světovou ochranu přírody směrem k problematice trvalé udržitelnosti vyhlášením tzv. sevillské strategie. Své zkušenosti uplatňoval i jako dlouholetý člen Komise pro chráněná území (WCPA) v rámci Mezinárodního svazu ochrany přírody (IUCN). Působil jako expert v rámci organizace OSN pro výživu a zemědělství FAO a programu OSN pro životní prostředí UNEP. Podílel se na mezinárodních projektech, jež měly výstup v monografiích nebo internetových prezentacích. Lze zde uvést syntetickou kapitolu o biodiverzitě v globální příručce o světových pohořích (*Mountains of the World: a Global Priority*, 1997), kapitolu o pohořích v internetové encyklopedii o životadárných ekosystémech Země (*Encyclopedia of Life Support Systems*, 2002) a spoluautorství v knize *Alpine Biodiversity in Europe* (2003), jež byla výsledkem projektu European Science Foundation.

V r. 1993 získal Jan Jeník prestižní cenu Sultána Qaboose, kterou Organizace spojených národů uděluje za mimořádný celoživotní přínos v ochraně životního prostředí. Nebyla to jediná pocta, které se panu profesorovi dostalo. Za rozvoj ekosystémové ekologie a její popularizaci obdržel od Nadace Charty 77 Cenu Josefa Vavrouška za r. 2001, je nositelem Ceny ministra životního prostředí (1994) a r. 2015 mu byla udělena Cena ředitele Správy KRNAP – výroční ocenění osobnostem, které se významně zasloužily o rozvoj krkonošské oblasti, zvláště pak národního parku.

Co je však oceněním celoživotní práce vědce? Především uznání, úcta a přátelství kolegů, přátel a žáků. Prof. Jeník je dnes obklopen početnou skupinou lidí, kterým poskytl v jejich osobním i pracovním životě bezpočet nezištných rad a životního moudra. Jsem rád, že mezi ně patřím.

Charisma Jana Jeníka bylo opět zřejmé i z průběhu speciálního semináře, který uspořádala Česká botanická společnost 28. ledna 2019 v Krajinově posluchárně katedry botaniky Přírodovědecké fakulty UK v Praze.

Pane profesore, milý Honzo, přeji ti ještě hodně duševní pohody, odborných inspirací, potřebných sil a především neustálé uspokojení z práce, která se stala tvým celoživotním koníčkem.

4 Krkonošská arktalpínská tundra, jejíž popis Jan Jeník inicioval.

Foto z archivu Správy Krkonošského národního parku (obr. 3 a 4)

5 Model řezu anemo-orografickým (A-O) systémem Bílého Labe. Převzato z knihy J. Jeníka *Alpínská vegetace Krkonoš, Králického Sněžníku a Hrubého Jeseníku* (Praha 1961). Pozn. redakce: Krátkou citací bychom chtěli ukázat zřejmě největší přínos prof. Jeníka v rámci této teorie – „Termín, který se dostal do učebnice ekologie a je často vztahován k biologické rozmanitosti, je disturbance (narušení)... Interakce mezi geomorfologickými a klimatickými faktory byly popsány z českého území, z horských poloh Janem Jeníkem. Jeho „teorie anemo-orografických systémů“ (1961) úspěšně vysvětluje výjimečně vysokou geobiodiverzitu v karech sudetských pohoří, o což se méně úspěšně pokoušeli přírodovědci předešlých generací... Prostředí narušované lavinami, erozí a gravitačními pochody vytvořilo perfektní příležitost pro klíčení a úspěšné přežití dokonce i malých populací rostlin různého původu.“ Převzato z článku P. Kováře: *Conceptions of landscape-ecological relevance emerged in the Czech botany during the second half of twentieth century* (*Journal of Landscape Ecology* 2015, 8 (3): 40–50)

Jan Franta

Pavilon Jana Jeníka – neobvyklé ocenění k životnímu jubileu

K devadesátým narozeninám přichystala prof. Ing. Janu Jeníkovi, CSc., dr. h. c., Botanická zahrada Liberec mimořádné překvapení. Dedikovala mu jeden ze svých tropických pavilonů – Paleotropis – představující asijskou a africkou flóru.

Protože jsem měl v uplynulém desetiletí čest s panem profesorem mnohokrát spolupracovat při přípravě knih, digitalizaci rozsáhlého archivu i jiných příležitostech, dozvěděl jsem se o jeho práci opravdu mnohé. Rád bych se proto se čtenáři Živy, ve které publikoval řadu svých významných prací, podělil alespoň o tu část příběhu Jana Jeníka, která se týká tropického angažmá, jež je právě akcentováno zmíněným libereckým oceněním.

V životaběhu Jana Jeníka hraje téma tropické přírody zásadní roli, přestože by se mohlo zdát, že zaujímá relativně krátký časový úsek. Začátek se odvíjí někdy od r. 1954. Tehdy pětadvacetiletému studentovi ukazuje jeho školitel, věhlasný profesor rostlinné sociologie (fytoecologie) Jaromír Klika, anglickou knihu Paula Richardse *The tropical rain forest*. „Iniciální rituál“ trvá pouhou hodinu a Jeník je již rozhodnut věnovat se tropické botanice. Dojde k tomu ale až za 10 let, během kterých pro sebe objeví další dvě životní témata – kořeny a kořenové systémy a hory. (Už v r. 1961 ve čtyřsetstránkové knize *Alpínská vegetace Krkonoš, Králického Sněžníku a Hrubého Jeseníku* formuluje

originální teorii anemo-orografických systémů.) Roku 1964 odjíždí do vysněných tropů. Následující tři roky působí jako hostující docent na univerzitě v Akkře (Ghana) s kratšími pobyty na univerzitách v Afghánistánu a Tanzanii. Vyučuje teoretickou botaniku a ekologii a plně se věnuje terénnímu výzkumu v rozlehlých oblastech západní a částečně i východní Afriky. Na Akkerských plošinách (Akkra Plains), téměř 3 000 km², spolu s Johnem Hallem popíše a vymapuje 32 typů rostlinných společenstev savan (dvě vegetační třídy, čtyři řády, 8 svazů, 16 asociací a 16 subasociací). Věnuje se studiu tropického lesa a jeho struktury. Objevuje a později popisuje především nové kořenové struktury tropických stromů. Samostatnou kapitolu představuje studium mangrovů, obojživelných lešů v oblastech mořského dmudí. Je fascinován dýchacími kořeny, které později popíše a vytvoří jim české názvosloví. V Ghaně dochází k osobnímu setkání s Paulem Richardsem, jehož kniha ho k tropické přírodě přivedla.

Přestože přícházejí nabídky k hostování na dalších univerzitách, plní Jan Jeník